

MARG‘UBA ABDULLAYEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
filologiya fanlari doktori, professor¹*

KICHIK JANRLARNING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada naql, masal, maqol, hikmat kabi adabiy janrlarning tarixiy asarlarda aks etishi ilmiy jihatdan tekshirilgan. Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Abulgozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarlarida tarixiy shaxslar tilidan aytilgan kichik adabiy janrlar tahlil etiladi. Asar mualliflarining xalq naqlari va hikmatli so‘zlaridan foydalanish mahorati, tili va uslubi aniqlangan. Tarixiy asarlarda naql, masal, maqol, otalar so‘zi tarixiy shaxslar “zikri”da yoki ular bilan bog‘liq hikoyatlar tarkibida uchrashi asoslab beriladi. Tarixiy nasrda kichik janrlarning berilishi tarixiy qahramon ruhiyati, xarakter-xususiyatlarini oydinlashtirishga xizmat qilgan. “To‘rt ulus tarixi” va “Shajarayi turk” asarlarida asosan hukmdorlar tilidan aytilgan naql va hikmatli so‘zlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *naql, masal, hikmat, o‘git, otalar so‘zi, ibratli xulq, “To‘rt ulus tarixi”, “Shajarayi turk”, tahlil, tadqiq.*

Abstract: This article scientifically examines the reflection of literary genres such as proverbs, parables, sayings, and wisdom in historical works. It analyzes minor literary genres expressed through the language of historical figures in Mirzo Ulugh Beg’s “History of the Four Nations” and Abulgozi Bakhodir Khan’s “Shajarayi Turk.” The authors’ mastery of folk tales and wise sayings, their language, and style are revealed. In historical works, proverbs, parables, sayings, and idioms are used based on their frequency in references to historical figures or in the context of stories related to them. The presentation of minor genres in historical fiction served to reveal the psyche and character traits of historical heroes. In works like “History of the Four Nations” and “Shajarayi Turk,” proverbs and wise sayings, spoken primarily in the language of rulers, were analyzed.

Key words: *proverb, parable, wisdom, instruction, father’s words, exemplary behavior, “History of the Four Nations”, “Turkish Genealogy”, analysis, research.*

Kirish. Naql atamasi O‘rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan mavjud bo‘lib, turli xil ma’nolarni anglatgan. Dastlab, folklorning ayrim janrlari shu nom bilan yuritilgan. U adabiy jarayonda yuz berib, turkiy xalqlar madaniyati, axloq falsafasi tafakkuri zahirida paydo bo‘lgan. Naql asosan hikmatli fikr, o‘gitlar majmui. Binobarin, u hayotiy voqea va hodisalardan falsafiy umumlashmalar yaratib, majoziy yo‘l bilan ibratli xulq, muomalani bayon etuvchi hikoya. Demak, naql aql, odob, donolikni ulug‘lab, anglash va baholash imkonini beradi.

Xalq og‘zaki ijodi va mumtoz badiiy asarlarda noqil va naql atamasi juda ko‘p uchraydi. Biri aytuvchi, bayon etuvchi, ikkinchi hikoya ma’nosini anglatadi. Dastlab, qissa, maqol, ertak, matal, topishmoq, dostonlar ham naql deb yuritilgan. Noqil esa naql qiluvchi Noqil o‘rnak olsa arziydigan axloq, odob normalari haqida hikoya qiluvchini bildiradi.

¹ margubaabdullayeva507@gmail.com

Maqsad va vazifalar. Tarixiy asarlarda naql asosan ta'limiy-estetik funksiyani bajaradi. "To'rt ulus tarixi" va "Shajarayi turk" asarida ham xalq naqlaridan samarali foydalanilgan. Qoraxonning o'g'li O'g'uzxon musulmonlikni qabul qilganida, otasi hayratda qolib, "O'g'uzxon jonimdan aziz bo'lsa ham, o'tkir shamshir bilan ishini qilurman. Din-u urfimdanda qaytgan ekan, xanjar bilan boshini kesmoq lozim", – dedi. Shu voqea tasviri nazm orqali berilgan bo'lib undan kelib chiqadigan naql qo'yidagicha: *"Otasi dinidan kechgan o'g'ulning dilini kiyna tig'i bilan tilmoq lozim"* [8; 45]. Yoki: O'ngxonning Tayangxon nayman qo'lida nobud bo'lishi tasvirlangan she'rda ham *"Dunyoning ishi shu: goh senga sut tutadi, gohida – qon. Podshoh yoki lashkar bo'lmagin, ajaldan qutulolmaysan"* [8; 90]. *"Gumon ahlidek so'z o'g'risi bo'lma"* [8; 100].

"Shajarayi turk"da hukamolar, ulamolar va oqsoqollarning ibratli so'laridan ham keltirilib, asarning ta'limiy-estetik qimmatini oshirishga erishgan. Masalan, hukamolar tilidan: *"hech nimarsaning martabasi to'qquzdan yuqori bo'lmas, nihoyati to'qquz turur"*, deb aytadi. Bu hikmatli so'z mo'g'ullarining to'qqiz xonidan olinganini ham asarning boshqa o'rinlarida aytib o'tadi. Shu kabi dalillar borki, bu tarixiy asarlardagi kichik adabiy janrlarni tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Usullar. Naqlni alohida janr sifatida o'rganish uning xususiy belgilarini oydinlashtirish, xalq madaniyati, tarixi, turmush tajribalari, pedagogik qarash, xulq normalarini bilish va yoritish, shakl-shamoyilini aniqlashda zarur ahamiyat kasb etadi [5; 216]. Naql ibratli hodisa, axloq normalarini bahs uslubida yoritadi. Tabiatdagi barcha narsalar, barcha jonzodlar orasida inson eng komil va eng ulug' zotdir. Shuning uchun ham har bir odam shu yuksak nomga munosib bo'lishi kerak. Mana shu g'oya asarning o'zagini tashkil qiladi.

A.Husayniy "Badoyi' us-sanoyi'" asarida naqlning ibratli odobni targ'ib etish uslubi haqidagi ta'rifni keltiradi: "Naql uldurkim, o'zga birovning ma'nosini olur va o'zgacha bir libosda zohir qilur" [3; 268]. Naql aytish o'rniga ko'ra farq qiladi. U xohlagan paytda emas, o'zni kelganda, zarurat tug'ilganda hikoya qilinadi.

A.Abdurahmonov "Turkiy xalqlar og'zaki ijodi" kitobida qadimgi turkiy xalqlar adabiyotining janr xususiyatlariga to'xtalib, otalar tomonidan keltirilgan hikmatli so'zlarni "sav" janri sifatida talqin qiladi. Savni adabiy janr sifatidagi o'rnini "Devonu lug'atit-turk", "Qutadg'u bilig" asarlarida keltirilgan misollar bilan dalillaydi.

*Bordi qadim donolar,
Tog'day yuksak bilimda.
Eslab o'gitlarini
Quvonch ortar dilimda.*

Qadimda donolar va otalar so'zlarini, o'gitlarini "sav" janri sifatida atalganligini ta'kidlaydi. "Sav" voqeyi tasvirga xos bir necha janrning umumlashma nomi, ya'ni hozirgi adabiyotshunoslikdagi epik tur atamasiga yaqin turadi. Devonda "Otlar so'zi" iborasi sav atamasi bilan ham ifodalangan. "Savda shundag' kelir" – otalar so'zi shundoq keladi [7; 168]. "Otlar so'zi" ham bilik ma'nosiga yaqin turadi, ammo bu ikki atamaning farq qiluvchi xususiyatlari ham mavjud. Biligda dono fikrlar va hikmatli so'zlarning qisqalik, lo'ndalik, ayni paytda ko'chma ma'noлик xususiyatlari mujassamlashadi. Biligning ijodkori zamondosh bilga bo'lishi ham mumkin. "Otlar so'zi"ning janr xususiyati o'tmishdan meros bo'lib qolgan pand-nasihati, axloq, odob ifodalangan asarlarni qamrab oldi" [1; 329].

O'git adabiy janr sifatida "Devonu lug'atit-turk" asarida "o'tluk" tarzida keltirilgan.

Natijalar va mulohaza. Mirzo Ulug'bek asarida "naql" so'zini bir-necha o'rinlarda tilga olib o'tadi. Biroq naqlni to'laligicha bayon etmaydi. Voqealar bayoni jarayonida naqlda keltirilgan ma'lumotni asoslash va xabar etkazish maqsadida eslatib o'tadi. Masalan, Tulixonning Hirotga

yurishi to'g'risidagi ma'lumotlarda ham "*naql qilishlaricha*" jumlası bilan boshlangan ma'lumotni keltiradi. "Naql qilishlaricha, mavlono Sharafuddin xatib Chig'irton va yana o'n besh nafardan bo'lak tirik jon qolmagan" [8; 175], – deb yozadi. Bundan ko'rinadiki, tarixiy asarlarda "naql" axborot va xabar etkazish maqsadida keltirilgan. Shu bois muallif og'zaki eshitgan yoki biror manbada o'qigan ma'lumotlarini voqealar bayoniga qistirib o'tgan.

Yana bir o'rında Misr mamlakati zikrida "naql qilishlaricha, Bandqadar hukmronligi davrida xos kishilaridan ikki-uch kishini Rum taraflariga josus qilib yubordi va ehtiyotkorlik o'sha mamlakatning tevarak-atrofini aylanib chiqib, Misrga qaytib bordi" [8; 245]. Mazkur o'rında muallif "naql" deganda og'zaki eshitgan hikoyani nazarda tutgan ko'rinadi. Va ma'lumotlarni to'ldirish uchun shunchaki, eslab o'tadi.

Bundan tashqari asarda Kebakxon podshohligining zikrida keltirilgan naql diqqatga sazovordir. "Ul (Kebakxon – M.A.) maqtovg'a sazovor xondan shunday nodir xabarlarini naql qiladilarki, bir kuni bir to'da xos xodimlari bilan otga minib ziyoratga chiqdi. Sahroda sayr qilardi. Qazilgan bir chuqurda odam suyaklariga ko'zi tushdi-da, shu yerda turib qoldi. Biroz ularni kuzatib, mulozimlaridan so'radi: Tushunayapsizmi bu suyaklar menga nimalar haqida so'zlamog'da? Uning xos odamlari javobda lol qoldilar. So'ng o'zi javob berib, dediki: Mazlumlari kulayotirki, mendan adolat istaydilar va shohona himmat. Buning ma'nosini chaqmoqchi bo'lib, xazora amiriniki, bu sarzamin unga taalluqdor edi, suyaklar ahvolini tahkik qilishni va u yerda ular uchun ko'p xususiyatga ega ekanligini nazarda tutib, topshirdi. Sardor ularning yurti bo'lgan qishloqchani surishtirib bildiki, o'sha sanadan uch yil oldin Xurosondan karvon kelayotib, o'sha erga etganda, shu yerlik jamoa ularni o'ldirgan, mollarini talaganlar. O'sha mollarning ba'zisi ularning qo'llarida saqlanib qolgan. Bu voqealar bo'lib o'tgach, qahramon Adolatxon (Kebakxon – M.A.) barcha mollarni va xuniylarni aniqlashga farmon berib, Xuroson valiysiga odam jo'natdi. Unga surishtirib, o'ldirilganlarning vorislarini topib, ularni bo'lgan voqeadan xabardor qilishni topshirdi. Adolatli shoh dargohiga kelganlaridan keyin mollarini xuntalablarga topshirdilar" [8; 315]. Naql qilingan hikoya so'nggida she'r berilgan. Uning mazmuni qo'yidagicha:

Ko'ring bu insofu adolat tartibini,

Ki u o'lganlar ustixonı dodiga etdi.

"To'rt ulus tarixi" asarining boshqa tarixiy manbalardan farqli jihati shundaki, har bir voqelik tasviri ham nasriy, ham nazmiy usulda bayon etiladi. Mazkur naqlda ham xissa-xulosa ikki misra she'rda tasvirlangan.

"Shajarayi turk" asarida ham *xalq naqlari* – hikmatli so'zlar va o'gitlardan ko'plab namunalar uchraydi. Asarda buyuk podshohlar va sarkardalar haqidagi naqlar va ularning o'gitlari – so'zlaridan parchalar berilgan. Jumladan:

Nayman podshohi Tayangxonga O'ngxonni boshini olib kelishadi. Bunday ulug' podshohni va qari kishini nima uchun o'ldirdinglar. Tirik olib kelish kerakligini aytib, beklarini aybladi. Tayangxon O'ngxonning boshiga kumush qoplatib, eshikka qaratib, taxtining ustiga qo'ydi. Bir kuni O'ngxonning quruq kallasi tilini og'zidan chiqarib, tebrandi. O'sha kuni uch marta shunday qildi. Buni naymanning qarilari irim bildi. Shu sababli ular Chingizxondan engilib, qatl etildi [2; 53].

"Masal" arabcha so'z bo'lib, o'rnak, maqol, hikoyat ma'nolarini bildiradi. Mumtoz adabiy istilohda masal termini maqol va frazeologizm ma'nolarida ishlatilgan [14; 146].

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida "savlashdi" janri to'g'risida ma'lumot berilgan. A.Abdurahmonov bu adabiy janrni masal janriga tenglashtiradi. Savlashdi – turkiyda masal aytuvchi ma'nosida ham izohlangan [1; 331].

Tarixiy nasr namunalarida esa bu janr adabiy jarayon talablari asosida ma'lum o'zgarishlar-

ga uchragan. Janr imkoniyatlari kengaygan, umumlashma xususiyatlarni ifodalagan. “Shajarayi turk”da keltirilgan *masallar* maqol va frazeologik birlikni oʻzida ifoda etgan. Abulgʻozi asarida masallardan keltirib, fikrini tasdiqlash va asoslash uchun qoʻllaydi. Masalan, asarning muqaddima qismida “Turkning masali turur: *“Uksuk oʻz kindigini oʻzi kesar”*” [2; 11]. Nazarimizda, Abulgʻozi masal deganda, mumtoz adabiy istilohga koʻra xalq maqollarini nazarda tutgan. Bu oʻsha davrda maqolning masal nomi bilan qoʻllanganini koʻrsatadi. Adabiy janrlar takomilida ham aynan shu holatni kuzatish mumkin. Chunki koʻpgina xalqlar ogʻzaki ijodida maqol va hikmatli soʻzlar, hatto, ertaklar ham masal deb atalganini aytib oʻtish oʻrinlidir.

Abulgʻozi asarining birinchi bobida oʻzbek masalini keltiradi: *“It semirsa egasin qopar”*, degan. Muallif Alanchaxon zamonidagi toʻqchilikka shukur qilmagan xalq ichida budparastlikka asos solinganini tasvirlash maʼnosida bu masaldan foydalangan.

“Bu kungi ishni tanglagʻa solgʻan kishining ishi hech bitmas”. Mazkur maqol Chingizxon tomonidan aytilgan boʻlib, jang qilmaslik uchun otlarini oriqligini bahona qilgan beklariga nasihat qilish mazmunini ifodalaydi.

Chingizxonning oʻz oʻgʻillari va yaqinlariga qilgan nasihatlarida ham naql janriga xos belgilar mavjud. Faqat bu majoziy uslubda emas, real voqealarga asoslangan holda xalq ogʻzaki ijodi anʼanalarini qoʻllash orqali amalga oshiriladi.

Chingizxonning nayman eli ustidan gʻalaba qozongani voqealari tasvirida bir-necha **hikmatli soʻz va maqollarni** keltiradi. “Burunqi yaxshilar aytib turur: *“Oʻn darvesh bir palosning yuzina sigʻar. Ikki podshoh yer yuziga sigʻmas”*, teb” [2; 54]. Yoki naymanning beklari tilidan aytilgan oʻgitni olaylik. *“Turadin va ev, eldin ayrilib, yot yurtga borib koʻr qidirib yuruguncha oʻlgan yaxshi”*. Dushman qoʻlida xizmat qilgandan koʻra jasorat bilan oʻlimni sharaf deb qabul qilishi ham oʻquvchini toʻlqinantirib yuboradi.

Yana shunday naqlardan biri Chingizxon tomonidan Sulton Jaloliddinga qarata aytilgan edi. *“Otdin oʻgʻul tugʻsa, shundoq tugʻsun”*. Chingizxon Sultonning ishlariga taxsinlar aytib, mardligi va jasoratiga qoyil qolganini tasvirlash uchun berilgan, mazkur oʻgit mazmuni shunday. Har bir ota borki, oʻzidan shunday mard farzand tugʻilishini istaydi.

Asarda “Chingizxonning baʼzi masalalari va biliklari va rasm va qoidalari zikri” [Qarang: 2; 80-81]da podshohlarning hukm chiqarishi, har bir kishining qobiliyatiga qarab ish va lavozim berish kerakligi toʻgʻrisidagi oʻgitlari ham asarning taʼlimiy-estetik funksiyasini taʼminlashga xizmat qilgan.

“Berdibekxon bin Jonibekning xon boʻlgʻanining zikri”da ixcham syujetga ega boʻlgan bir masal keltirilgan. “Jonibekxon oʻlgandan soʻng Tabrizdin Berdibekxon Saroyjiq keldi. U kun aza tutdilar. Azadin soʻng tamom shahzodalar va umarolar Berdibekxonni xon qildilar. Bu Berdibekxon ajab zolim taʼb, fosiq, qora va badniyat kishi erdi. Aqa va inisin-da, qarindosh urugʻin-da hech kishi qoʻymay oʻlturdi kim, yurt oʻzumga boqiy qolgʻay teb. Bilmadi kim dunyo foni turur. Axir podshohligʻi ikki yilgʻa etmay tarixi etti yuz oltmish ikkida vafot topdi. Sayinxon avlodi Berdibekda munqatiʼ boʻldi. Holo oʻzbek ichinda **masal** turur: *“Nor boʻyni Berdibekda kesildi”*. Andin soʻng Joʻchixonning oʻzga oʻgʻillarining avlodi podshohlik qildilar” [2; 109].

Yodgorxonning vafot topgani zikrida Abulxayrxonning oʻgʻillari va qarindoshlari oʻrtasidagi taxt talashuvlar orqali koʻp kishi nobud boʻlgani aytilgan mazkur voqeadan, jarayonni tasvirlash maqsadida muallif qari (oqsoqol) kishilarning soʻzlaridan keltirib oʻtadi. *“Otang evin yov chopsa, birga chop”* [2; 118], soʻzlarini keltirib, Berkaxonning ota yurtiga urush qilganini aytib, toʻzgʻigan elni yigʻganini taʼkidlaydi.

“Elbarsxonning Urganchni olganini zikri”da burungi oʻtgan oʻzbeklarning ahli tajribalaridan aytib tururlar: *“Toʻraning davlatli boʻlurining nishoni ul turur kim navkarga mehribon boʻlur*

va badavlatining nishonasi qarindoshg'a mehribon bo'lur" [2; 123]. Elbarsxonning bu so'zlarga amal qilmagani yonidagi beklarining mardakligidandir. U beklarning so'ziga kirib o'z qarindoshlaridan bir-nechasini o'ltirdi. Va buning oqibati ham yaxshilikka olib kelmadi.

Abulg'ozī o'z tilidan kichikligida oqsoqollardan eshitgan o'gitini Dinmuhammadning noto'g'ri ishlari bayonida berib o'tadi. Va bundan o'quvchini to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. "biz kichik erkanda oqsoqolliklar aytur erdi: *"Yomon ishni bu ozdur, mundin ne bo'lur"* – teb qilg'uchi bo'lmang. Bizning yurtimiz bir saru ichku sabab bo'lub buzulg'an turur". [2; 129]

Masal janri talablari mos keladigan kichik syujetga ega bir voqea tasvirlangan. Bu aynan masal janrining hikoyat mazmunida qo'llanganini isbotlaydi. Voqea Dinmuhammad bilan bog'liq bo'lib, o'zbek xalqi orasida masalga aylanganligi aytiladi. "Jovdin ayrilg'andin so'ng tirik tushgan beklarni Dinmuhammad sulton oldiga olib keldilar. Bu falon bek, bu falon bek teb sultonning oldindan bir-bir o'tkaza erdilar. Sulton ot ustinda erdi, bir bekni olib keldilar. "Bu kim turur?" – teb so'radi. Olib kelgan kishi "Hofiz qo'ng'irat", tedi. Anda sulton aytdi. "Sen Hofiz hamisha Ubaydxon oldinda Urganch musulmon ermas, kofirdur!" – der ermish sen. Ne sababdin bizni kofir dey turursen?" Anda Hofiz yukundi. Taqi aytdi: *"Ushbu zamon musulmonliq birlan kofirlik ma'lum bo'lur"*. Sulton hech nimarsa temadi. Hofiz qo'ng'iratning bu so'zi shul kundan beri o'zbek orasinda masal bo'lub qoldi" [2; 136].

Yana bir o'rinda Urganchda Qolxon zamonida benihoft arzonchilik bo'lganini aytib, *"Qolxon xon bo'ldi, bir pulg'a bir non bo'ldi"*, deb xalq ichidagi gaplarni keltiradi.

Poyanda Muhammad sulton haqidagi voqealarda ajoyib bir hikoyatni berib o'tadi. "Poyanda Muhammad sulton kam aql erdi. Bir kun otasida ko'runishda o'lturg'anda kelib yukundi-da aytdi: "Mening yoshim Abul Muhammaddin ulug'. Ani xon deytururlar va meni sulton. Sizning hukmingiz birlan aytadurlar yo o'zlari aytadurlar?"

Xon bu so'zga ne aytarin bilmay turub erdi. Xonning bir yaxshi begi bor erdi. Turumchi otli, turkmaning Layna (Labna) urug'indin, benihoyat aqlli kishi erdi. Aning aytg'an yaxshi so'zlari ko'p turur. Ul aytdi: "Muning to'rasini, podshohim, men berayin?"

Xon aytdi: "Andaq qil!" – tedi. Turumchi Poyanda Muhammad sultong'a boqib aytdi: "Sizni xudoyi taolo berganda otangiz sulton erdi. Ukangiz dunyog'a kelganda otangiz xon erdi. Kishining otasi ne bo'lsa – o'g'li shul bo'lur. Sultondan tuqqanni sulton, derlar va xondin tuqqanni xon derlar", – tedi. Bu so'z ahmaqg'a ma'qul bo'ldi, qo'pub ketdi. Ul ham otasidin so'ng vafot etdi" [2; 142].

Mazkur naqlda ham xalqning eng dono, aqlli va donishmand kishilari to'g'risida, ularning yaxshi so'zlari ibrat uchun kitobxonga etkaziladi. "Po'lod sultonning sifati"da u haqdagi bir-necha naqlar hikoya qilinadi. Muallifning aytishicha, kichik paytlarida bu podshoh haqida ko'p naqlar aytilgan. Uning qilgan ishlari xalq ichida unutilib ketmasligi uchun uch-to'rt naqlni keltirib o'tishni ma'qul topadi. Shu naqllardan birida Abdullaxon Urganch ustiga bostirib kelgani aytiladi. Avval kelganida Abdullaxon Yangi ariqdan qaytib ketgan edi. U Yangi ariqda turg'anda yosh yigitlardan besh yuz kishi jang qilishga choqlanganda, Po'lod sulton men ham borurman deb, o'tlanibdi. Inisi Temur sulton yosh o'g'lonlarga qo'shilib qayga borursan? – deb, man qilibdi. Barcha beklar ham man etibdi. Qabul qilmay ketibdi. Borib qoravullar bilan urushganda g'olib kelibdilar. Urush qizigandan keyin ajralib bilmabdi. Yovning ko'maki ko'p kelibdi. Qaytib qochibdilar. Po'lod sulton barchadan oldin qochib kelib, otdin tushub, Xevaqlarning darvozasida bo'sag'asiga minib, qulochini yoyib, "kelur bo'lsang, kel! Jov shahrga nechuk kirursan emdi" – deb faryod qilar ekan. [2; 147-148]

Asarda Abulg'ozī tarixi tasvirlangan sahifalarda ham uning tilidan bir o'git bayon etiladi. Abulg'ozī jang paytida yovning qo'lidan qochishga harakat qilib, o'zini suvga tashlaydi. Oti va ki-

yimlari bilan suvda suzish qiyin bo'lganida bir qari kishining unga aytgan o'gitini eslab, u aytgan so'zlarga amal qilib, dushman qo'lidan qutulib ketganligini hikoya qilib beradi. "Bir qari kishi bor erdi. Ul aytur erdi, har qachon jovdin qochganda sarupoy birlan ot yoldasangiz, bir oyoqingizni qo'yushqondin o'tkarib, otning quyruqina qo'yung! Bir oyoqingizni uzangida qo'yung! O'zingiz tik turing! Bir qo'lingiz birlan egarning kin qoshina bosing! Bir qo'lingiz birlan otning jilovini ko'tarib tortib tuting! Mundoq qilmasangiz ot sovutli, sarupoli kishini olib chiqa bilmas, teb" [2; 169].

"To'rt ulus tarixi" asarida O'g'uzxonning xotinlariga munosabati, kichik xotinini sevishi va bundan avvalgi xotinlarining rashk alangasida kuyishi bilan bog'liq voqealar xalq ichida zarbulmasalga aylangani aytiladi [8; 44]. Zarbulmasal deyilganda, O'g'uzxon va uning xotinlari to'g'risidagi hikoyatlar nazarda tutilgan. Naql yuz bergan hodisaga munosabat bildirib, voqea sababini izohlash, tushuntirish, o'git chiqarish, o'rnak qilib ko'rsatish maqsadi paydo bo'lgandagina aytiladi. Naql janrining ana shu xususiyatlari "To'rt ulus tarixi" va "Shajarayi turk" asarlarida yorqin aks etgan.

Xulosa.

1. Naql va masal bir-biriga yaqin adabiy janrlardir. Har ikkalasi ham majozga asoslanadi. Biroq personajlar talqiniga ko'ra farqlanadi. Tarixiy asarlarda keltirilgan naql va masallarda majozga asoslanish xususiyati deyarli uchramaydi. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, tarixiy asarlarda bayon etilgan naql va masal janriga oid syujetlarda majoziy obrazlarga murojaat yo'qolib borgan.

2. Naql va maqol yuz bergan voqea sababini aniqlab falsafiy xulosa chiqaradi, nasixatomuz niyat, g'oyalarni ilgari suradi. Bunday o'xshashlik maqolning hayotiy voqealar sintezi yoki naql zaminidan unib chiqqanligini tasdiqlaydi. Maqol ibratli yoki salbiy hodisani yaxlit fikr, ixcham, obrazli iboralarda lo'nda ifodalasa, naql epik obrazlar munosabati misolida bayon etadi. Maqol va naql yuritilayotgan bahsning xulosasi yanglig' namoyon bo'ladi.

3. Naqlar ma'nosi rang-barang bo'lib, asosan ikki mavzuda yoritiladi: birida bilimdon, to'g'ri, pokiza, mard, tadbirkor, dono, adolatparvar kishilar ulug'lanadi. Ikkinchisida sodda, laqma, ochko'z, xudbin, munofiq, dangasa, kaltafahm, bilimiga amal qilmagan kimsalar rad etiladi. Har ikki mavzuni majoziy ma'no tashuvchi voqea-hodisalar tashkil etadi. Demak, naqlar amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Ular aql bilan ish yuritish, doimo sezgir, favqulodda hodisalarga tayyor turish, ziyrak xushyorlikni boy bermay, sergak, faol bo'lish, teran fikrashga da'vat etadi. Sof naqlar majozga asoslanishi, ixcham, soddaligi, voqealarning ishonchli talqini bilan ajralib turadi. Sof naqllarda pand-nasihati va o'git shartli, ramziy obrazlar nutqida ayon bo'ladi. Bu borada "Ikki qarg'a" naqli o'rinli misol bo'ladi. "To'rt ulus tarixi" asarida "Qobil va Hobil" voqealari tasvirlangan o'rinlarda "Ikki qarg'a haqida"gi naql keltirilgan. "Aytishlaricha, bir muddat Hobil murdasini ko'tarib yurgan va uni nima qilishini bilmagan. Bir kuni bir yurtga borgan, qarasa, bir qarg'a boshqa qarg'a bilan jang qilmoqda. Biri o'ldirildi, tirik qolgan qarg'a, o'lik qarg'ani tuproq ostiga berkitdi" [8; 19]. Naqlidagi majoziy obrazning qilgan ishi keyinchalik odam o'lganda erga ko'mish rasmiga asos bo'ldi. Va bu amalni birinchi joriy qilgan Qobil bo'ldi.

4. O'zbek xalq naqlari ibratli axloq normalarini targ'ib qilish, belgilashda, yomon illatni inkor etishda timsoliy obrazlarga asoslanishi, sifatlash, o'xshatish, istiora kabi badiiy tasvir vositalariga tayanishi bilan ajralib turadi. Umuman olganda, naql ekspozitsiyasi qisqa va sodda bo'lib, voqealarning o'rni, shart-sharoiti, qahramon tabiati vazifasi, raqib personaj haqida ma'lumot beradi. Uning boshlanmasi "naql qilibdurlarkim", "hikoya qilishlaricha", "aytishlaricha" kabi an'anaviy kirish bilan boshlanadi. Voqealar ko'tarinki ruhda davom etadi. Tugun kutilmaganda yuz beradi. U voqealar harakatini boshlovchi vosita, syujetning tarkibiy qismi, nihoyat o'git tashuvchi hodisa sababini aniqlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov A. *Turkiy xalqlar og'zaki ijodi. (Eng qadimdan islomgacha bo'lgan davr)* – Samarqand. 2006. – B. 329.
2. Абулғозий. *Шажарайи турк.* – Тошкент: Чўлпон. 1992. – Б. 190.
3. Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъ ус-санойиъ.* – Тошкент: 1981. – Б. 268.
4. Зоҳидов В. *Юксак нафосат ва мангу ҳикмат обидаси. “Калила ва Димна”.* – Тошкент: 1966. – Б. 3.
5. Имомов К. *Ўзбек халқ насри поэтикаси.* – Тошкент. Фан. 2008. – Б. 214.
6. *Киргизско-русский словарь.* – М., 1965. – С. 550.
7. Кошғарий. *Девону лугатит турк. 1-том.* – Тошкент: 1963. – Б. 330-333.
8. Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи. (Бўрибой Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан тарижима).* – Тошкент: Чўлпон. 1993. – Б. 352.
9. *Таджикско-русский словарь.* – М., 1954. – С. 219.
10. Тилавов Б.Т. *Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок.* – М., 1967. – С. 260.
11. *Ўзбек классик шеърятини жанрлари. Ўқитувчи.* – Тошкент: 1979. – Б. 146.

